

CAP. II. SCULPTURA MEDIEVALĂ DIN BIHOR

Studierea sculpturii figurative în piatră din Bihor (Transilvania în general) întâmpină dificultăți datorită pe de o parte distrugerii materialului, ca o consecință a Reformei religioase din sec. al XVII-lea, și a vicisitudinilor vremurilor. Am în vedere evenimentele politice, sociale și militare ale timpului, iar pe de altă parte dislocarea și dispersarea acestuia, el fiind regăsit, în parte, în unele dintre muzee. Astfel, stabilirea diferitelor faze de evoluție stilistică a plasticii medievale din Bihor (Transilvania) este îngreunată, lipsind verigile de legătură.

Este o sarcină dificilă, dacă nu analizăm cadrul istoric general în care a evoluat arta monumentală medievală în spațiul transilvan, în primul rând sculptura figurativă gotică, în strânsă legătură cu monumentele de arhitectură pe care le însoțeau și le decorau. Dacă urmărim deslușirea diferitelor faze de evoluție, vom surprinde pe rând, trăsăturile esențiale ale sculpturii cisterciene, particularitățile plasticii gotice din prima jumătate a secolului al XV-lea, iar în cele din urmă a sculpturii din primele decenii ale secolului al XVI-lea.

Sunt analizate pe rând, reprezentările plastice, alto și basoreliefuri, de pe cheile de boltă, consolele, capitellurile, portalurile și timpanele catedralelor – precum și sculptura monumentală a goticului matur transilvănean. Plastica funerară este tratată ca o categorie aparte de monumente.

Stilistic sunt trecute în revistă, mai întâi operele de plastică figurativă, caracterizate prin forme sobre, sintetice, tratate în planuri mari, proprii fazei cisterciene, apoi cele realizate în maniera goticului lanceolat, până la îndulcirea liniilor din faza stilului molatic, ajungându-se, sporadic, chiar la o exuberantă manieristă.

În lucrarea „*Sculptura gotică din Transilvania*” istoricul de artă *Gheorghe Arion* enumera principalele cicluri iconografice întâlnite, care pot servi, alături de maniera de tratare, la lămurirea apartenenței la un șantier sau altul.

Sculptura gotică din Transilvania incluzând desigur aici și Bihorul, nu este privită ca un fenomen artistic izolat, fiind încadrată de autor în ambianța central-europeană – la relațiile cu această ambianță, în sprijinul cărora sunt aduse mai multe analogii – apărând astfel evidente legături artistice dintre Transilvania și centrele din Austria și Cehoslovacia.

II.1. Pietre funerare și fragmente de pietre funerare (secolele XV-XVI)

Se pare că incinta basilicii din Oradea a constituit unul dintre cele mai predilecte spații destinate locurilor de înhumare ale personalităților Ungariei medievale. Aici s-au păstrat rămășițele pământești ale lui *Ladislau I*, aici a fost înmormântată *Beatrix a II-a* nevasta lui Carol I, *regina Maria și regele Sigismund*. Despre monumentul funerar al lui Sf. Ladislau se știe doar că a fost o creație somptuoasă din marmură ornată cu coloane care probabil se ridicau de la nivelul padimentului, este însă incert dacă ele ornau marginea sarcofagului sau a baldachinului descoperit de *Balogh Jolan* sau ornau altarul care putea să fie în presupusă legătură cu monumentul funerar. Despre monumentul funerar al lui Sigismund nu posedăm nici atâtea date, presupusul text funerar probabil că a fost scris mai târziu, o poezie umanistă. Henszlmann cu ocazia săpăturilor din 1883 a încercat să identifice mormântul cu cripta boltită descoperit în partea de nord a naosului principal. Definirea certă din ultima vreme a însemnelor mortuare se pare că amplasează mormântul în alt loc pentru că, cu ocazia săpăturilor din fântâna cetății din 1755, au ieșit la iveală bijuterii iar fântâna e plasată pe locul absidei principale. Izvoarele scrise vorbesc pe scurt despre un singur monument funerar dispărut, mormântul *episcopului Farkas Balint* († 1495) care era marcat cu o piatră funerară din marmură roșie cioplită. Mai multe date avem despre înmormântările efectuate în Basilica, izvoarele scrise ne înștiințează despre mormintele episcopilor și laicilor. Se presupune că aici erau îngropați și membrii locali ai prepoziturii, toate acestea sunt atestate prin numeroase morminte ieșite la iveală cu ocazia săpăturilor arheologice.

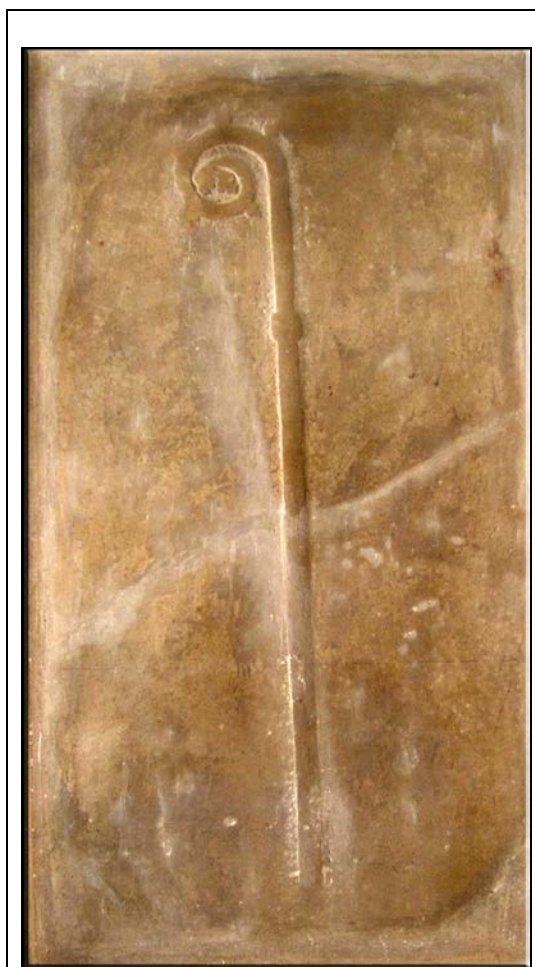


Fig.2 Baston de episcop

Piatra funerară cea mai timpurie prezintă un spațiu neinscripționat, marcat cu *baston de episcop* (Fig. 2).

Realizatul ornament frunziform al bastonului episcopal orădean are deja factura gotică destul de târzie, presupusa datare acceptată fiind începutul secolului al XIV-lea. Lipsa inscripției însă îl plasează anterior pentru că pietrele funerare episcopale din sec. al XIV-lea găsite sau cunoscute din descrieri sunt deja inscripționate.

Deci putem aprecia aproape cu siguranță că *bastonul episcopal* se referă la un episcop defunct, pentru ca o persoană preoțească cu rang inferior episcopului, fie el și șeful prepoziturii din acel timp, nu putea folosi ca însemn bastonul de episcop. Dar din păcate din piatra funerară fragmentară a familiei *Raveni*, pe baza tipului de scriere a majusculilor gotice databil pentru al treilea sfert al sec. al XIV-lea, nu ne-a rămas decât o mică parte, dar formatul laborios al literelor stă mărturie pentru o execuție remarcabilă.

II.2. Monumente funerare renascentiste

În prima jumătate a secolului al XV-lea, datorită legăturilor strânse cu Italia, pătrunde în Transilvania o cultură nouă – cea umanistă, care apare mai ales la curțile episcopale, mai întâi la Oradea, apoi la Alba Iulia¹.

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai bisericii catolice erau originari din peninsula italică. Seria acestora a fost deschisă de *Ladislau Demendi*, originar din Neapole (1378-1382).²

Lui *Demetrius* i-a urmat în secolul al XV-lea *Andrea Scolari*, supranumit și Florentinul (1409-1426), văr cu *Filippo Scolari* (Pippo de Ozora), sfetnic al lui *Sigismund de Luxemburg* și comite de Timișoara. *Andrea* a fost considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renascentist, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur”. Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații.³

Actuala *Catedrală romano-catolică* din Oradea păstrează singura urmă materială rămasă de pe timpul lui *Andrea Scolari* (1426): piatra funerară a episcopului, descoperită cu ocazia săpăturilor din 1883 (Fig.3). Pe lespede defunctul este reprezentat în relief, îmbrăcat în ornat episcopal, în poziție culcată pe spate. Poartă pe cap mitra, iar dedesubt are o pelerină cu ciucuri în colțuri. Un guler înalt îi protejează gâtul, iar pe umeri și pe brațele împreunate pe

¹ Al. Avram, I. Godea, *op.cit.*, p25

² *** *Istoria orașului Oradea*, p 99

³ *Ibidem*



Fig. 3 – Lespede funerară
Andrea Scolari

abdomen poartă o „casula” medievală, drapată liniar. Dedesubtul „casulei” apare „tunicella”, caracteristică înalților prelați, care-i acoperă picioarele sprijinite pe corpul unui câine tratat schematic. La înălțimea genunchiului drept este reprezentat scutul heraldic al lui Scolari, iar în stânga cârja episcopală. Fața e și în acest caz distrusă, dar draperia tratată liniar și simetric, în echilibru perfect, continuă tradiția lespezii *episcopului Zudar* din Alba Iulia și exemplifică unul din curentele arhaice, persistente până în sfertul al doilea al secolului al XV-lea⁴.

Cu ajutorul plasticii figurale religioase, exemplu în (Fig. 4), *Lespedea funerară a lui Nicolae Tegledi*, vom avea ocazia să ne dăm seama de prezența concomitentă a unor curente formal contrastante, dar în realitate străduindu-se toate, deși pe căi diferite, spre aceeași



Fig. 4 - Lespedea funerară a lui
Nicolae Tegledi

țintă: potența expresiei.⁵

Plastica funerară transilvăneană abia ne permite să întrezărim unele faze ale evoluției, dar pentru a sesiza mai limpede etapele ei trebuie să recurgem la celelalte genuri ale sculpturii.⁶

⁴ Pinder, *Deutsche Plastik*, op.cit. p. 254-255

⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, p 314

⁶ *Ibidem*, p.315

Desigur cele mai numeroase sculpturi figurative din piatră fuseseră destinate să împodobească bisericile. E posibil ca și în privința plasticii din piatră catedrala din Oradea să fi jucat un rol de prim plan, dar nici despre aspectul ei arhitectonic nu avem decât o idee vagă – tot astfel și urmele plastice se reduc la un tors de cavaler purtând în scut stema Ungariei⁷ (Fig. 5)

Monumentul funerar transilvănean e epitaful, prevăzut de obicei cu o bordură pe care e săpată inscripția, cu un chenar profilat și cu un câmp central decorat cu o stemă.

Gotice sunt și *epitafele episcopilor Farkas* (†1495)⁸ și *Alattyani* (†1498)⁹ din Oradea.¹⁰

Doar frunzișul care acoperă câmpul din jurul stemei prezintă încă, prin confuzia distribuției, vădite reminiscențe gotice. O lespede principală înrudită e cea a lui *Ștefan Thelegdi*¹¹ din biserica reformată din Tileagd. De data aceasta, vrejul bogat cuprinde elemente ale palmetei, iar în jurul scutului heraldic e un chenar compus din flori de crin alternate cu scoici mici. Astfel și decorul fondului primește un caracter nou, specific stilului renașterii, iar figurina de deasupra stemei îl reprezintă pe arhanghelul Mihail, ținând cu stânga cumpăna și ridicând cu dreapta spada. Lespedea e datată incomplet, numai prin primele două cifre: 15.; pe bază documentară, așezarea epitafului se poate însă situa în intervalul 1507-1514.¹²

Se pare că în interiorul vechii cetăți orădene s-a ridicat, în primii ani ai secolului al XVI-lea palatul lui *Sigismund Thurzo*, a cărui construcție, încheiată în jur de 1510-1512, înlocuise vechiul palat. Renumit umanist, *Sigismund Thurzo* a fost dascălul lui *Nicolaus Olahus*, primul român afirmat în cultura europeană. În monumentala lucrare „Hungaria”, Olahus și-a amintit cu plăcere de anii petrecuți la Oradea.



Fig. 5 – Tors de cavaler

⁷ Balogh J., *op.cit.*, p. 129; Csemegi, *Nagyv. Iovasszob.*, p. 189-193

⁸ Balogh J., *Renaissance*, I, p. 80

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Vătășianu, *Istoria artei feudale ...*, p. 739

¹¹ Balogh J., *op. cit.*, p. 64, 271

¹² Vătășianu, *Istoria artei feudale ...*, p. 741

Epitaful episcopului Sigismund Thurzo¹³ în Catedrala romano-catolică din Oradea, prezintă, în schimb, analogii cu dispoziția lespezii lui Lula. De data aceasta însă inscripției nu-i mai e rezervată decât partea inferioară a panoului central. O bordură în talon încadrează întreaga lespede, iar un al doilea chenar, profilat la fel, delimitează spațiul în care e așezată stema episcopală, fără nici o podoabă accesorie.¹⁴

Epitafele descrise și mai ales cele lucrate în Transilvania constituie o serie prețioasă nu numai din cauză că ilustrează calitatea lucrărilor executate de pietrarii transilvăneni, dar ele servesc și ca documente pentru pătrunderea renașterii în domeniul artei decorative, completând astfel lacunele mari pe care le prezenta, din acest punct de vedere, arhitectura.

Cu privire la sobrietatea epitafelor și a preferinței absolute pentru „motive grafice, heraldice și ornamentale”, Th. Muller¹⁵ a atras atenția asupra posibilității unei influențe românești, dat fiind că marele număr de epitafe păstrate în Țara Românească și mai ales în Moldova prezintă analogii pricipiale semnificative.¹⁶

Denumită și Partium, zona nord-vestică a Principatului a absorbit în cursul secolelor al XVI-XVII-lea atât influențe venite dinspre Cluj cât și unele pătrunse dinspre Ungaria. Lespedea de tip epitaf cu blazon a lui Nicolae Telegdi jr. din 1583, comandată de văduva lui, Clara Lonyay, a fost adusă din atelierele clujene și prezintă analogii cu lespezile Totori (1584) din Tioltur și Petky (1582) din Dârjiu. Este mai greu de determinat proveniența monumentului figural a lui Toma Zolyomi († 1588) din Săcuieni (Fig. 6) care ar putea fi și o operă locală. Formele figurii așezate stânga și asimetric pe lespede sunt greoaie și rigide iar fața lipsită de orice exprimare. Piesa face



Fig. 6 – Lespedea funerară a lui Toma Zolyomi

¹³ Balogh J., op.cit, p. 63, 84, 280

¹⁴ Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 742

¹⁵ Kunst in Sieb., p. 51

¹⁶ Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 743

parte din grupul unor monumente funerare provinciale, deși nu de cea mai slabă calitate, cum ar fi cel dedicat lui *Valentin Svabovszky* (†1597) din Slovenska Ves sau lui *Ștefan Csetneky* (†1597) din Stitnik (ambele în Slovacia)¹⁷.

Lespedea funerară a lui *Francisc Rhedey* (Fig. 7), de o monumentalitate laconică nu diferă cu nimic de prototipurile medievale, decât eventual prin detaliile armurii. În testamentul redactat cu puțin timp înaintea morții Rhedey și-a manifestat intenția de a comanda un monument funerar la atelierele din Cluj, lespede de marmură păstrată la Oradea fiind până la urmă adusă din Ungaria Regală. Pentru a ilustra diferențele dintre mutațiile de stil și gust intervenite în mediile austriece cu trei decenii în urmă respectiv conservatorismul reprezentanței funerare a aristocrației ardelen, încremenită în modelul arhetipal este suficient să comparăm lespede arhaizantă a lui Rhedey cu statuia funerară a celui, care a fost predecesorul inamicului său principal, căpitanul suprem al trupelor din Ungaria Superioară, *Johann Rueber* din Cașovia. Tipul statuii aulice funerare rond-bosse, care ar fi reprezentat o alternativă izvorâtă din portretul eroizant la modelele tradiționale, nu a avut nici un fel de ecouri în Transilvania.



Fig. 7 - Lespedea funerară a lui *Francisc Rhedey*

II.2.1. Monumentul funerar a lui *Nicolae Telegdi senior* din *Tileagd*

Zidit în peretele nordic al corului *bisericii reformate din Tileagd* se află capacul din marmură roșie al unui sarcofag reprezentând un cavaler în armură. Figura ofițerului de rang superior adăpostit de suprafața adâncită a lespezii de dimensiuni de 192x82 cm este înfățișat cu mâna stângă ținând o spadă lungă cu garda în cruce, cu brațe laterale în formă de U iar cu

¹⁷ Diváld Kornel: *Szepsvarmegye muvészeti emlékei. II. Szobrászat és festészet*, Budapest. 1906, p. 106, 110, Fig. 83; *Pamiatky na Slovensku. Supis pamiatok*, Bratislava, 1978, Fig. 642; A Rusu, *Cetatea Oradea...*, p. 8 passim

brațul drept ridicând deasupra capului o baghetă de comandă cu capul sferic. Armura de cavaler este compusă din cuirasă, spaliere, cotiere și tasete cu lamele, sub aceasta din urmă observându-se cămașa de zale. Peste umărul drept atârână o eșarfă de comandant prinsă cu un inel. Sub penele decorative ale capelinei cu calota canelată se află un mic lăcat în care era prinsă probabil o piatră semiprețioasă. Cu piciorul aflat într-o poziție triumfală calcă peste un leu încolăcit, element longeviv al iconografiei funerare medievale, preluat adeseori și de imagistica renașcentistă. Realismul formelor ce însoțește vitalitatea imaginii este accentuat de preocuparea pentru individualizarea feței, de detaliile amănunțite ale mâinilor, de faldurile ȋțarilor sau de coama leului, din fundalul neutru lipsind și perna omniprezentă chiar și la lespezile funerare ce ȋnfățișează figuri la fel de vii. Compoziția monumentului nu preia structurarea rigidă de tip medieval legată de axul vertical, brațul ridicat, contrapostul și poziția flexionată a piciorului drept contribuind la imaginea imortalizată a unor gesturi voit triumfaliste.

II.2.2. Lespedea funerară a lui Toma Zolyomi din Săcuieni (1588)

Lucrarea monumentală zidită ȋn “peretele nordic al corului bisericii reformate din Săcuieni, pe locul piciorului arcului triumfal demantelat”¹⁸. Profilul plăcii de gresie calcaroasă, groasă de 11 cm este teșit și se termină la partea inferioară cu un kyma recta, ceea ce pledează pentru tipul de sarcofag. Defunctul este reprezentat ȋn armură cu pulpare, spaliere și ȋncălțăminte din lame; cămașă de zale și coif cu apărători de urechi, ȋținând ȋn mâna stângă probabil un buzdugan, dar a cărui cap s-a rupt ulterior, fiind ȋnlocuit recent iar cu mâna dreaptă prinzând teaca spadei legată de braconiera și având garda cu inele. Capul este așezat pe o pernă și este tratat extrem de schematic. Inscripția scrisă cu litere antiqua, gravată pe suprafața planului teșit al plăcii pornește din colțul superior stâng: EPITAPHIVM GENEROSI ET MAGNIFICI DO[MI]NI O THOMAE Z(O)LIOMI DE ALBE, continuând pe latura scurtă și apoi din colțul drept superior ȋn jos: ANNO/ OVINOVAGIN (..) NATVS IN CHRISTO OBDORMIT A(D) 1588 ZZ MARTII.

Conform unor tradiții monumentul s-ar fi aflat inițial ȋn nava bisericii.

II.2.3. Monumentele funerare aparținând familiei Bathori din Pericei

¹⁸ Lespedea este menționată sumar ȋn: Ipolyi *op.cit.*, p. 68; Bunyitay, *op. cit.*, vol III, p.321; Borovszky. *op. cit.*, p. 147 - 148; Balogh Jolan: *A reneszansz eptaszet as szobraszat Erdelyben*. Magyar Muveszet, X, Budapesta, 1934, p. 148; Balogh. *op. cit.*, p. 560; *Repertoriu/ monumente/or din judetu/ Bihor....p.238*

Porticul bisericii reformate din Pericea adăpostește două lespezi aparținând unor sarcofage, dintre care una era cunoscută în literatura de specialitate¹⁹ iar cealaltă era pomenită doar în descrieri din secolul al XIX-lea. Cele două piese au fost descoperite în 1844 cu ocazia ridicării noii case parohiale reformate, la care s-au procurat materiale de construcție din ruinele bisericii medievale. Conform relatărilor contemporane, la locul menționat s-au găsit cavouri zidite, fragmente ale unor sicrie din cositor, săbii, buzdugane, armuri și cele două lespezi care purtau încă de pe atunci aceleași urme de mutilare vizibile și astăzi²⁰. Piesa mai deteriorată a fost refolosită din nou ca material de construcție iar cealaltă a fost înzidită înainte de 1896 în peretele vestic al porticului în poziție verticală. Încă din 1896 profesorul de istorie din Șimleul Silvaniei, Fetzner Janos Ferenc atrăgea atenția asupra acestora din urmă într-un scurt articol. Singurul istoric de artă care a sesizat existența piesei plasând-o la sfârșitul sec. al XVI-lea, a fost Balogh Jolan, care însă nu a avut posibilitatea studierii ei la fața locului, descrierea făcută de ea reducându-se la cea a imaginii torsului acoperit cu un strat gros de tencuială și var.²¹

Nu dispunem de nici un fel de indicii referitoare la plăcile laterale ale sarcofagelor, ele au avut probabil aspectul celorlalte monumente contemporane, purtând epitafii încadrate eventual de îngeri pe laturile scurte iar pe cele lungi inscripții sau elemente decorative, asemeni tombelor aparținând membrilor familiilor Kendi, Patocsy, Haller, Bocskai sau a Sofiei Th(abiassy?) din Dârlos.

Cu toate că putem considera ca o certitudine apartenența celor două monumente funerare unor membri ai familiei Bathori (Fig.8), documentele contemporane permit atribuirea lor mai multor membri ai ei.



Fig. 8 – Lespezea familiei Bathori

¹⁹ Fetzner Janos Ferenc: *A pereeseni ev. ref. temp/om as sfrem/like*, 1896, p.156-157; Petri Mar, *Szilagy varmegye monographiaja*, I-VI, Zalau, 1901-1904., I p. 242; Balogh, 1934, *op. cit.* p.148; Balogh, 1940, *op. cit.*, p. 560; Idem.: *Kora-renaissane es keso-renaissane*. În: *A magyarorszagi muveszettertenete*, ed. V, Budapesta, 1973, p. 247; Balogh., Fig. 267., p. 220-221, p. 327-328; o menționează și Mika, *op. cit.*, p 124.

²⁰ Mult es Jelen. *op. cit.*, p. 346. Despre așezarea unor arme în sicrie cunoaștem chiar și date din sec. al XVIII-lea: Kovacs Andras: *A Farkas utea; temp/om eimerei*, Budapesta-Cluj, 1995. p 44

²¹ Balogh., *op. cit.*, p 220-221, p 327-328

II.2.4. Fragmentul de sarcofag din Benic

Fragmentul descoperit în vara anului 1999 la temelia turnului baroc al ruinei bisericii reformate din Benic are dimensiunile de 40 X 59 cm, fiind confecționat din gresie. Chenarul este alcătuit dintr-o baghetă, *kyma recta* acoperită cu un șir de frunze și un listel îngust, iar profilul marginii este format din două profile de *kyma recta* cu décor plastic vegetal asemănător ce încadrează un șir de ove. Soluția reia profilul unuia din sarcofagele din Percei, ovele fiind însă aici despărțite de frunze în loc de clasicele lacente. Din figura așezată pe lespede s-a păstrat doar partea inferioară a gambelor îmbrăcate – se pare – în jambiere și încălțăminte de fier, ruptă și ea.

II.2.5. Lespedea funerară a lui Francisc Rhedey din Oradea (1621)

Lespedea din marmură roșie de dimensiuni de 105 x 194 cm este încastrată actualmente în interiorul capelei mausoleu a familiei Rhedey, aflata în incinta Grădinii Zoologice²². Defunctul așezat peste placa fără incipții, încadrată de un chenar simplu se înscrie într-o compoziție aproape simetrică, cu brațele ridicate aproximativ la același nivel peste brâu, cu mâna stângă apucând mânerul săbiei băgate în teacă, iar în cea dreaptă ținând inițial o baghetă de comandant sau un buzdugan, dispărut cel puțin cu două secole în urmă. Armura cu lamele este puțin arhaizantă, coiful fiind de tip capellina cu calota canelată. Fața este deteriorată, se distinge doar barba lungă tratată schematic. Remarcăm lipsa pernei de sub cap. Monumentul a marcat inițial mormântul lui Francisc Rhedey din biserica reformată din Sâniob, ridicată de el însuși.

II.3. Arta funerară

În această epocă de acută afirmare și specializare a atelierelor, eforturile în direcția cunoașterii cât mai exacte și riguroase a monumentelor și lucrărilor cu caracter funerar, în special, lucrări diversificate care conțin formulări cu caracter sintetic, fără însă a fi definitive și atotcuprinzătoare, merită osteneala. Reflectând îndelung asupra valorificării maxime a

²² Miko Arpad: *A szentjobbi monostor es var t6rtenetehez*. Varadi k6toredekek szerk. Kerny Terezia, Budapest, 1989, p 260 - 263. Cat. 213. (cu întreaga bibliografie anterioară)

realității verificabile, observăm că și pe parcursul secolului al XVII-lea descoperim în spațiul orădean semnificative pietre sau lespezi funerare.

Sintetizând într-o viziune generală trebuie să spunem câteva cuvinte despre monumentele funerare din sec. XVII-XVIII care nu au ajuns a fi protejate într-un muzeu. Despre arta mormintelor ne-am putea forma o imagine unilaterală și falsă dacă am înregistra numai pietrele de morminte cele mai puțin reușite. Bineînțeles, față de importanța politică pe care a avut-o Oradea, ea nu a fost un centru prea important de înhumare; importanța cimitirului rămâne în urmă față de cel din Sarospatak, sau Alba Iulia în sec. al XVII-lea, diferența este chiar semnificativă dacă paralela se referă la evul mediu.

Lucrările de artă funerară din spațiul orădean al secolului al XVII-lea au rămas la nivelul mediei pe ținutul Principatului Transilvan și după recucerirea orașului Oradea din 1692. Astăzi sunt cunoscute două pietre funerare timpurii ale lui *Jacobus Wentzel Asterbach* (†1694) și *Nothnagel Janos* (†1697) din fosta biserică Sf. Brigitta, (mai târziu această biserică a fost a franciscanilor, apoi a paulinilor și în cele din urmă a rutenilor) aceste pietre sunt purtătoare a blazoanelor și a textelor mortuare.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea au fost așezate în bisericile din Oradea Mare mai multe lucrări funerare, epitafuri de marmură de calitate dar cu modele mai simple, spre exemplu: a baronului *Rosenstein-Salzer Menyhert* (†1727), a *generalului Lovenberg Frigyes* comandantul garnizoanei din Oradea (†1714) în *biserica Sf. Egidiu*, a prefectului județului Bihor *Bucsi Mihaly* (†1751) și a soției acestuia (†1732) în *biserica Oradea-Olosig*. Cu certitudine că în afară de epitafurile bisericesti enumerate au mai fost ridicate în cimitirul orădean și alte numeroase pietre funerare simple și dintre care una, cea din 1789 găzduită de *Muzeul Țării Crișurilor*.

II.4. Cetatea Bastionară. Stucaturi zoomorfe. Sala cu grifoni.²³

Elementul cel mai bine păstrat este inscripția glorificând stăpânirea principelui *Gabriel Bethlen* așezată pe latura nordică a bastionului Bethlen, cu ocazia terminării lucrărilor la acest bastion, condusă de *Giacomo Resti* în 1618; 6 lespezi alcătuiesc suportul (120/60 cm) textului latin, scris cu majuscule ce este încadrat într-un chenar de volute renascentiste; partea superioară a chenarului și mici fragmente din inscripție au dispărut: PANNONVS* A(L)CIDES

²³ A. Rusu, *Cetatea Oradea...*, p. 8 passim

*GABRIEL *A(N)IMOSA * TRIVMPHIS/MOENIA *COR *PATRIAE *STRVIT * HA[EC]
 *HIS *TROIA *FVISSES */TVTIOR * HIS *BABYLON *RVPES * TA[RP]EIAQVE
 *GALLO */AETER ... CTV RA *DOMVS *COR *SVME *GYGANTIS/ FRA ... RVS *TIRI
 ... *(C) [EN] TAVRA *PROPAG [O] /ASTRA *SVPER *GABRIEL *FVERIT
 *CANTANDUS *ET *AETHER/SCVLPET * DIVINUM *GABRIELIS *SYDERE
 *NOMEN; anul 1618 este inscripționat pe o lespede de pe latura de sud a bastionului.

Distrus în 1943, milesimul comemorând constructorii bastionului Aurit, principele *Stefan Bathory* și *inginerul Baldigara* implantat la muchia acestui bastion suprapunea inscripția „1572” și capul de leu vizibile și azi, realizare de bună factură artistică în spiritul Renașterii.

În timpul domniei principelui *Gabriel Bethlen* au început și lucrările la noul palat interior din Cetatea orădeană. La decizia de demolare a vechiului ansamblu medieval, inclusiv a vechiului Palat Episcopal, a contribuit și faptul că în 14 și 18 februarie 1614 au avut loc două cutremure, care au produs serioase avarii. Palatul interior, având forma pentagonală a cetății exterioare, a fost terminat de principele *Gheorghe Rakocyz I.* De la bun început s-a dorit datorită importanței strategice ca cetate de margine a principatului Transilvaniei, crearea aici a unei a doua reședințe princiare, o reședință în vremuri de restriște, o reședință militară.

Ornamentația unor spații interioare precum camera ce adăpostea la aceea vreme capela Princiară, este importantă. *Figuri animaliere, zoomorfe* (Fig. 9) ce se află la parterul aripii de vest (corp A), la capătul șirului de camere, lângă turnul de sud-vest, Sala cu grifoni sunt realizate în spiritul temelor exotice din acea vreme. Decorația în stucatură acoperă toți pereții încăperii, fiind reprezentată de câte un element dispus în lunetele formate de capetele bolții și de penetrații; pe zidul nordic un elefant cu călăreț turc și o pasăre în zbor, o ghirlandă cu fructe și flori și un ghepard de vânătoare; pe peretele sudic un cal, doi lei afrontați și inorog; pe lunetele laturilor scurte, doi cerbi afrontați (N) și un grifon pe (S) ce afrontat probabil cu o altă figură ce a fost însă distrusă odată cu practicarea ușii. Realizate în altorelief, cu o mare atenție a detaliului și vervă a descrierii, decorațiile par a desemna o cameră de reprezentare ce făcea parte din reședința principelui *Gabriel Bethlen* oferind singura mostră din presupusa bogăție ornamentală a palatului, din apetența pentru propunerile exotice și mister emanate de Renașterea târzie și manierismul italian preluate și la nord de Alpi, cu deosebire în Austria Inferioară și Moravia. Neputând depăși, stilistic mijlocul secolului al XVII-lea, aceste decorații sunt argumente pentru prezervarea, măcar fragmentar a palatului princiar al lui *Gabriel Bethlen*, pentru care diverse surse susțin demolarea, în 1981.



Fig. 9 - Figuri animaliere, zoomorfe (Cetatea Oradea)

II.5. Scurt istoric al Cetății Orădene

- ◆ **Secolul XI:-** Regele Ladislau I (1077-1095) a zidit o mănăstire fortificată cu hramul Sfintei Fecioare Maria. Ulterior, întemeiază în cetate episcopia romano-catolică de Oradea.
- ◆ **27 iunie 1192:-** Papa Celestinus III a emis un act prin care are loc sanctificarea regelui Ladislau I, fondatorul cetății orădene, transformată, prin acest eveniment, într-un loc de pelerinaj al cărui prestigiu va spori constant.
- ◆ **Secolele XI-XIII:-** Cetatea era o fortificație(castrum), cu val de pământ și palisadă, ziduri de piatră pe anumite porțiuni și turnuri din lemn la poartă și la colțurile incintei.
- ◆ **Anul 1241:-** Magistrul Ruggero di Puglia descrie în poemul **Carmen miserabile** cucerirea și incendierea Cetății din Oradea în timpul invaziei tătaro-mongole.
- ◆ **Februarie 1245:-** În urma Conciliului de la Lyon - unde s-au pus bazele unei politici coerente a statelor catolice în fața amenințării tătare -, grație facilităților acordate, debutează și la Oradea un amplu proces de reconstrucție.
- ◆ **Circa 1290:-** Roland, fiul lui Toma, din familia de voievozi ai Transilvaniei Borșa, datorită conflictelor familiei sale cu puterea regală - căreia episcopii orădeni i-au rămas fideli -, atacă și provoacă mari distrugerii cetății aflată în plin proces de reconstrucție.
- ◆ **Secolul XIV :-** Se ridică noua cetate medievală de formă heptagonală; incinta era flancată neregulat cu turnuri și înzestrată cu creneluri; poarta protejată de două turnuri masive; spre sud a fost construit un palat episcopal de factură gotică, al cărui zid exterior era și zid de incintă, pe latura sa de sud-vest existând a doua intrare în cetate.
- ◆ **1342-1370 :-**A fost ridicată o catedrală de dimensiuni impresionante, în stil gotic, cu trei nave și altarul octogonal, o fațadă cu două turnuri și contraforți masivi, în interior sau realizat ample lucrări de decorare și s-au ridicat numeroase altare.
- ◆ **1360-1370:-** Frații Martin și Gheorghe din Cluj realizează în Cetatea Oradea statuile celor trei regi maghiari canonizați: Ștefan I, Ladislau I și Emeric.

- ◆ **20 mai 1390** - Aceeași artiști sculptori au dezvelit statuia ecvestră a regelui, Ladislau I, în mărime naturală și aurită pe toată suprafața, realizată la comanda regelui Sigismund de Luxembourg(1387-1437).
- ◆ **25 august 1401**:- Papa Bonifaciu al IX-lea a acordat un privilegiu catedralei din cetate, ridicând-o la rangul bisericilor San Marco din Veneția și Santa Maria Portiuncula din Assisi. Astfel, catedrala devine loc de pelerinaj catolic pe plan european.
- ◆ **31 martie 1412**- De Paști, poposește pentru două săptămâni în cetate, regele Vladislav Jagello al Poloniei, însoțit de regele Sigismund de Luxemburg, în apropierea dintre cei doi având un merit semnificativ și Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești.
- ◆ **1427**:- Episcopia din cetatea orădeană dispunea de un corp de oaste propriu (banderie), care număra 500 de călăreți și tot atâția pedestrași, recrutați mai ales din rândul voievozilor români din Bihor. În fruntea sa au căzut în luptă episcopii Giovanni de Dominis da Arbe, în cruciada de la Varna (1444) și Perenyi Ferenc, în bătălia de la Mohacs (1526).
- ◆ **Secolele XII-XV**:- În catedrala din cetate sau în cimitirul ei, au fost înmormântate 7 capete încoronate: Ladislau I, Andrei al II-lea, Ștefan al II-lea, Ladislau al IV-lea Cumanul, regina Beatrix, regina Maria și regele-împărat Sigismund de Luxemburg. În 1367, a fost înmormântată și Elisabeta, soția ducelui Ladislau de Opulia, palatinul Ungariei, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab.
- ◆ **Secolele XIV-XV**:- Episcopii orădeni au îndeplinit misiuni diplomatice pentru regii Ungariei pe la diverse curți europene, astfel: Andrei Bathori (1329-1245) pentru regele Carol Robert de Anjou în Italia la curtea regelui Neapolelui (1333); Demetrius (1345-1372) pentru regele Ludovic cel Mare la curtea domnului Țării Românești, Nicolae Alexandru Basarab în Italia la curtea regelui Neapolelui; Ioan Filipecz Pruis pentru regele Matei Corvin în Italia, la Neapole (1476), Urbino și Roma (1482), Milano (1487).
- ◆ **Secolul XV** :- "Vârsta de aur" a cetății, important centru al umanismului și Renașterii în spațiul central-estic european. Cei mai reprezentativi pentru această perioadă au fost episcopii Andrea Scolari, supranumit Florentinul(1409-1426), Ioan Vitez de Zredna (1444-1465) și Sigismund Thurzo (1506-1512).
- ◆ **Secolul XV**:- Vestitul fizician al universității vieneze, George Peuerbach (1423-1461) a înălțat la Oradea un observator astronomic și, punând aici meridianul zero, a calculat eclipsele solare și lunare, în opera sa "Tabulas Varadienses".

- ◆ **1439-1440:-** Canonicul lector Vepi Peter reorganizează școala capitulară de la Oradea și crează o fundație în favoarea învățăcelilor de aici.
- ◆ **7 februarie 1474:-** Pașa de Semendria, Ali Oglu Malcovici, a organizat un atac fulger pe timp de iarnă împotriva Cetății Oradea, pe care o prădează năvălind pe furiș.
- ◆ **1485:-** Ioan Filipecz Pruis (1476-1491), episcop de origine moravă, a tipărit la Brno **Chronica Hungarorum** a lui Thuroczi Janos și poemul **Carmen miserabile** al călugărului Rogerius, păstrat în manuscris în arhiva capitoliului orădean.
- ◆ **1502-1510:-** La școala capitulară din Oradea a învățat și tânărul Nicolae Olahus (1493-1568), vestitul umanist român, os domnesc din stirpea voievozilor Țării Românești.
- ◆ **Anul 1514:-** Oștile răsculaților lui Gheorghe Doja atacă dar nu au reușit să ocupe cetatea, datorită intervenției căpitanului cetății Făgărașului, Tomori Pal, venit în sprijinul asediaților. În urma executării lui Gheorghe Doja la Timișoara, de poarta Cetății Oradea va fi spânzurată una din cele 4 părți în care a fost ciopârțit trupul său.
- ◆ **Anii 1526-1535:-** După căderea regatului feudal maghiar și împărțirea sa între turci și habsburgi, Cetatea Oradea va fi disputată între Ferdinand de Habsburg, autoîncoronat rege al Ungariei, și regele de drept Ioan Zapolya, care își și stabilise reședința în această cetate.
- ◆ **24 februarie 1538:-** Se va încheia în cetate, Pacea de la Oradea, primul tratat internațional care consfințește separarea totală a Transilvaniei de Ungaria.
- ◆ **August 1540:-** După căderea în mâinile turcilor și constituirea Pașalâcului de Buda (25.08) o mare parte din localnici se refugiază la Oradea, în frunte cu regina Isabella Zapolya, care își stabilește reședința în cetatea Oradea.
- ◆ **1552 - 1557:-** În urma abdicării reginei Isabella (1551), cetatea orădeană intră sub stăpânirea habsburgică; din această perioadă datează Conscriptia de la Oradea, document revelator pentru viața economico-socială a Bihorului secolului al XVI-lea;
- ◆ **10 aprilie 1557:-** Cetatea Oradea este recucerită de la habsburgi de oastea Principatului Transilvaniei, condusă de Varkocs Tamas. S-au constituit Marea Căpitănie de Oradea - cu misiunea de a apăra hotarul de vest al Principatului Transilvaniei -, precum și Domeniul Cetății Oradea. Datorită triumfului Reformei și în Transilvania, vor fi desființate Capitlul și Episcopia, care va pleca în exil în Ungaria (1557-1692).
- ◆ **22 iunie 1565:-** Marea răzmeriță unitariană avea să încununeze această desființare prin distrugerea catedralei și devastarea mormântului regelui Ladislau I.
- ◆ **1569-1598 și 1618-1648:-** Schimbările politico-militare din centrul Europei au impus construirea unei noi fortificații, care să facă față cerințelor vremii. Principii transilvăneni

au angajat arhitecți militari italieni, care au realizat noua cetate pentagonală, cu bastioane pe colțuri și șanț de apărare cu apă, de factură renascentistă târzie, în două etape: zidul de incintă al fortificației, respectiv castelul cetății.

- ◆ **1595:-** Ștefan Bocskai, căpitanul Cetății Oradea, participă la campania din Țara Românească împotriva turcilor, cu un detașament de 800 de călăreți și 1200 de pedestrași, luând parte la eliberarea Târgoviștei și Bucureștiului și la zdrobirea turcilor la Giurgiu.
- ◆ **1598 (25 septembrie - 3 noiembrie):-** În timpul asediului otoman Mihai Viteazul trimite în sprijinul Cetății Oradea un detașament de 1500 călăreți condus de Aga Lecca. Căpitanul cetății a cerut sprijin militar și habsburgilor, care trimit un detașament de circa 2000 pedestrași și 500 călăreți sub comanda generalului Melchior von Rodern.
- ◆ **11 decembrie 1600:-** În drumul său spre Viena, Mihai Viteazul ajunge la Oradea, unde discută cu căpitanul cetății Nyari Pal planuri de acțiuni antiotomane. De atunci a rămas în cetate un tun de 5 funți numit "Micul Șoim", care, în inventarul armamentului cetății din anul 1632, figura cu precizarea "tunul lui Mihai vodă".
- ◆ **23 iunie 1606:-** Prin pacea încheiată la Viena, Curtea imperială îl recunoștea pe Ștefan Bocskai ca principe al Transilvaniei și îi ceda Cetatea Oradea.
- ◆ **Anii 1657-1658:-** În urma eșecului campaniei prin care principele Gheorghe Rakoczi al II-lea intenționase să ocupe și tronul Poloniei, Înalta Poartă a hotărât mazilirea sa, împreună cu domnitorii Gheorghe Ștefan al Moldovei și Constantin Șerban al Țării Românești. Marea expediție otomană de pedepsire a început, în primele zile ale lunii august 1658, din două direcții, însă a eșuat. Din cea de a doua coloană de atac, au făcut parte și oștile noilor domnitori, Mihnea III Radu al Țării Românești și Gheorghe Ghica al Moldovei. Cu această ocazie **Miron Costin devine primul cărturar român** care descrie în cronica sa **Oradia**.
- ◆ **27 august 1660:-** După un asediu greu, ce a durat 46 de zile, cu un raport de forțe de 45.000 turci contra 850 de apărători, datorită unei trădări, otomanii reușesc să cucerească Cetatea Oradea și să instaleze aici sediul unui pașalâc, ce va fi în viață vreme de 32 de ani.
- ◆ **Mai 1664:-** Comitele Ladislau Rakoczi a atacat cetatea orădeană prin surprindere, în zi de târg, cu 200 de oșteni deghizați în țărani, însă încercarea a eșuat în momentul când Rakoczi a fost împușcat de pe zidurile cetății.

- ♦ **Iulie 1691-28 mai 1692:-** Imperialii încercuiesc Cetatea Oradea și începe un lung asediu, finalizat prin capitularea garnizoanei otomane în fața generalului Donath Heissler.
- ♦ **1692-1G95:-** Cetatea este refăcută după planurile inginerului militar baronul Ernst von Borgsdorf, o sursă de finanțare fiind și vistieria Vaticanului, cu 60.00 de florini.
- ♦ **1693 toamna:-** O grupare tătărească auxiliară trupelor otomane comandate de marele vizir Bozuklu Mustafa a încercat, fără succes, să surprindă garnizoana din cetatea orădeană printr-un raid fulgerător.
- ♦ **1703-1710:-** Cetatea Oradea a fost asediată fără succes de către curuți în timpul conflictului dintre răsculații conduși de Francisc Rakoczi al II-lea și habsburgi.
- ♦ **Secolul XVIII:-** Cu toate că Cetatea Oradea era doar o garnizoană militară, imperialii vor continua să-i acorde o atenție deosebită și să întreprindă mari campanii de reparații și reamenajări în anii 1725, 1754-1755 și 1775-1777; prin ultima se definitivează ansamblul arhitectonic ce poate fi vizitat în zilele noastre.
- ♦ **1793-1813:-** Războaiele napoleoniene, au atins indirect și Cetatea Oradea, în noiembrie 1793 fiind semnalată prezența în cetate a 450 de prizonieri francezi. La 9 noiembrie 1813 în cetate se mai aflau 300 de prizonieri francezi, în mare parte bolnavi.
- ♦ **1836:-** Marele incendiu care devastează Oradea atinge și cetatea, care arde în mare parte.
- ♦ **Anii 1848-1849:-** În timpul evenimentelor revoluționare garnizoana imperială din cetate, comandată de generalul Glasser s-a alăturat revoluționarilor. La 31 decembrie 1848, Dieta a hotărât transformarea cetății într-o importantă bază militară a revoluționarilor, datorită poziției sale geografice și strategice favorabile.
- ♦ **16 mai 1857:-** Împăratul Francisc Iosif I anulează definitiv, prin decret, caracterul militar al cetății. Cetatea va continua însă să fie utilizată ca obiectiv militar auxiliar și va beneficia de reparații între anii 1883-1887.

Perioada interbelică

- ♦ În perioada interbelică Cetatea a fost sediul unei școli de jandarmi.

* * *

Perioada contemporană

- ◆ **1944-1947:-** Perioadă în care Cetatea orădeană este **stăpânită exclusiv de trupele sovietice** - prezența românească aici în această perioadă este formală. Cetatea devenise **ghetou sovietic**, spațiu de tranziție între centrul Europei, Germania nazistă înfrântă și Siberia. În acest sens se pare că scheletele umane descoperite în Subsolul Pavilionului A, de către subsemnatul și echipa de militari și doi studenți care igienizau respectivul spațiu, sunt adevărtoare, sau, mai mult mărturia indubitabilă a unei familii germane vizitatoare în anul 1998 în cetatea orădeană și a cărei familie a fost executată aici. Fiind familie de simpatizanți și militari SS.
- ◆ **1947- 1952:** - cetatea are aceiași întrebuințare cu plusul că forțele securiste comuniste române au interferat aici cu cele sovietice în dramatica perioadă de bolșevizare a României - devenise spațiu de refugiu și tragedie pentru apărătorii libertății și democrației;
- ◆ **1956** - se prăbușește partea interioară - coridorul Pavilionului E care era folosit ca spațiu de depozitare a alimentelor (saci cu cereale, orez etc);
- ◆ **1948 - 1962** În cetate locuiau și familii ale cadrelor Ministerului de Interne (securității)
- ◆ **După 1990** - Cetatea devine spațiu la îndemâna oricui se instalează aici, datorită lipsei de autoritate publică și cu o libertate necenzurată - diverse ateliere, firme, fundații și diverse funcționalități minore, privilegiați de relațiile anterioare revoluției anticomuniste din 1989.
- ◆ **1994 - și astăzi** - în pavilionul G - funcționează ateliere de creație pentru sculptură a familiei sculptorului Cornel T. Durgheu, respectiv fiii Cosmin T. Durgheu (sculptor), Serenela Anne Marie Durgheu (pictor) și Călin Ovidiu Durgheu (sculptor). Totodată aici își are sediul Fundația Culturală „Cetate Durgheu”, fundație al cărui scop principal îl constituie susținerea sub toate aspectele a actului de creație artistică plastică a tinerilor creatori din domeniu – studenți sau tineri absolvenți ai Facultății de Arte Vizuale din Cetatea Oradea – precum și a artiștilor consacrați, atât financiar, material sau logistic în relațiile locale, naționale sau internaționale.
- ◆ **Din 1996** - Pavilionul A în stare deplorabilă este ocupat „abuziv” de tânăra Facultate de Arte Vizuale din Oradea - Se fac eforturi remarcabile atât private cât și instituționale; manageriale, financiare și materiale de admirat (fără susținere financiar – bugetară oficială) cu toate opreliștile impuse de rudimentele oficialităților locale, de igienizare și refacere a spațiilor pentru activitățile specifice instituției de artă, a

zidăriei, a mobilierului din lemn, a tencuielilor, a binalelor, a instalațiilor electrice etc. Spațiile ocupate prin procesul academic de învățământ artistic se extind la aproximativ 5000 mp în Pavilioanele A, D și parțial Pavilionul E;

- ◆ **1996-2001** Se prăbușesc trei construcții din incinta cetății - descompletate și furate – două construcții din partea de sud-vest a monumentului arhitectonic și parte din „casa călugărițelor”;
- ◆ **1996 – 2006** Urmare a **acțiunilor susținute**, de factorii sistemului academic artistic instituit în cetate, prin mass media locală și centrală, se aduce în fața autorităților locale starea deplorabilă a cetății fapt care **impune** oficialităților municipale numirea unui **administrator al cetății**. Începe o perioadă dinamică dar incoerentă de redescoperire a destinului cetății – momente de luciditate social-istorică – dar și de interese meschine, de incompatibilități - patrimoniale dar și incompetențe cultural - spirituale și manageriale, toate culminând cu lipsa fondurilor financiare fapt ce se perpetuează și astăzi, culminând cu intenția de excomunicare, tocmai a factorului inițiator a punerii în valoare a Cetății Medievale Orădene – Facultatea de Arte Vizuale cu cei aproape 400 de studenți la diverse specializări și a corpului profesoral și administrativ de aproximativ 100 de persoane;
- ◆ **2006 Noiembrie** Televiziunea Națională – TVR Internațional și TVR Cultural în speță reputatul comentator **Ioan Grigorescu** (reportaj realizat de **Ioan Grig**) prezintă cetatea orădeană ca fiind singura viabilă dintre toate cetățile spațiului românesc, fapt datorat prezenței instituției academice de artă în acest areal.
- ◆ **2007** Continuă *teroarea* eliminării brutale din spațiile cetății a Facultății de Arte Vizuale și atelierelor de creație ale sculptorului Cornel T. Durgheu, de către reprezentanții aleși ai municipiului de pe Crișul Repede fără a oferi în compensație, alte spații de creație conform unor obligații asumate de Statul Român în decursul vremurilor pentru protejarea actului de creație și a muncii creatorilor.